

Dereitos humanos e violencia en contextos contemporáneos

Alejandra Guadalupe Galera Vidal

Profesora adscrita ao Centro Universitario del Norte de la Universidad de Guadalajara

Teresa Prieto Quezada

Profesora-investigadora del Centro Universitario de Ciencias Económico-Administrativas de la Universidad de Guadalajara

RESUMO: A descomposición ou rachadura do tecido social non aparece dun día para outro. Esta lamentable situación detona despois de décadas ignorando os problemas que padecen os pobos dun país. As lagoas desta falta de atención cúbranse con prácticas delituosas e antisociais que xeran rabia entre colectivos e, sobre todo, contra as autoridades ou o Estado encargados de salvagardar e garantir unha vida digna para todos. Este artigo trata de mostrar o contexto que influíu para chegar ao panorama da violencia que existe en México e ata que punto se afianzou na súa sociedade de xeito cultural.

Palabras clave: Dereitos humanos, violencia en México, narcotráfico, estado fracasado, problemas sociais

Derechos humanos y violencia en contextos contemporáneos

RESUMEN: La descomposición o resquebrajamiento del tejido social no surge de un día para otro. Esta lamentable situación se detona tras décadas de ignorar los problemas que aquejan a las personas de un país. Los vacíos de esta falta de atención son llenados por prácticas delictivas y antisociales que generan un encono entre grupos de personas y, sobre todo, contra las autoridades o el Estado encargado de salvaguardar y garantizar una vida digna para todos. Este artículo busca mostrar el contexto que ha influido para llegar al panorama de violencia que se vive en México y hasta qué punto se ha enquistado en su sociedad de manera cultural.

Palabras clave: Derechos humanos, violencia en México, narcotráfico, Estado fallido, problemas sociales

Human rights and violence in contemporary contexts

ABSTRACT: The decomposition or breakdown of the social fabric does not happen overnight. This unfortunate situation is detonated after decades of ignoring the problems that afflict the people of a country. The gaps of this lack of attention are filled by criminal and antisocial practices that generate anger among groups of people and, above all, against the authorities or the State in charge of safeguarding and guaranteeing a dignified life for all. This article seeks to show the context that has influenced the panorama of violence in Mexico and to what extent it has become culturally entrenched in its society.

Keywords: Human rights, violence in Mexico, drug trafficking, failed state, social problems.

Violencia e Dereitos Humanos en contextos contemporáneos

«A violencia como acción social aparece como a resposta civilizadora, como unha reivindicación finita de control, ante unha «violencia» da vida biolóxica e social. [...]. Con isto, a acción violenta adquire o sentido de “naturalidade” que emana desta concatenación de destrucións. (Mier, 2007)

A violencia preséntanos a diario, instantánea, natural e invisible; asumimos e incorporamos á lingua propia: o que nin se crea nin se destrúe, só se transforma en función dos contextos de quen executa a lingua e quen a interpreta.

Violencia, palabra poderosa que nos persegue e axeca en cada recuncho, nas estradas, de noite ou de mediodía, nunha rúa deserta ou comendo nun restaurante, no alto dunha esquina ou na procura dunha avenida, en plena soidade ou en compañía, na suposta tranquilidade do espazo onde traballamos ou ao abrigo do fogar cada vez máis incerto, vertical ou horizontalmente; a violencia vive ao noso lado e, paradoxalmente, é a violencia a que de forma visible e desordenada nos controla e nos organiza polo tipo de medo que lle teñamos ou, en termos xurídicos, polo tipo de delito do que poidamos ser vítimas.

A nivel internacional, México atópase nun panorama desolador segundo o Global Peace Ranking, que o considera un país perigoso, situado no posto 137 de 197 países do mundo (Expansión, México-Global Peace Index, 2023); mentres Forbes publicou unha realidade pola que xa somos coñecidas internacionalmente e un problema terrible e doloroso que, ademais de non ser abordado, é silenciado: “México é un dos peores países para ser muller” (Forbes, 2020).

Estes datos apuntan indiscutiblemente a outro problema para México: que impera a impunidade e a corrupción, as dúas caras dunha mesma moeda que dan recoñecemento a que o noso país sexa considerado o máis corrupto na Organización para a Cooperación e o Desenvolvemento Económico (OCDE). mentres que, nos indicadores de Transparencia Internacional, México sitúase no lugar 126 dos 180 países avaliados (Forbes, 2023).

Sobra dicir que estes datos non son novos para os que sobrevivimos ás múltiples manifestacións da violencia neste país. Ademais, ignorámolas pola súa inexactitude, xa que ante o perigo dos datos duros, pódese atopar na mentira da súa orixe: informes institucionais que se limitan a descricións básicas, recollidas de información xenérica, descricións que homoxeneizan a información pero que non se pensan na verdadeira contextualización dos crimes; é dicir, non desagregan a realidade dos feitos delituosos da condición xeradora da vítima a partir de filtros de elementos que poidan servir para detallar máis as denuncias. Acaban captando datos xerais e non evidencias máis amplas que poidan ser verificables no desenvolvemento das investigacións.

Porén, as cifras que se nos presentan en informes, páxinas oficiais ou informes de transparencia sobre determinados delitos (desaparicións, secuestros, extorsións, violacións, abusos sexuais a menores, trata de persoas, por citar algúns) non representan a realidade da violencia esmagadora que sufrimos. Este contraste entre o que as institucións oficiais presentan como “real” e as fontes de organizacións civís, activistas e informes independentes, revelan datos estratosféricos fronte ás cifras “oficiais”, estes datos son o que coñecemos como a “figura negra”.

Segundo o Instituto de Información Estadística e Xeográfica (IEEG), a cifra negra representa todos os “feitos delituosos que non son denunciados ao Ministerio Público ou que non son obxecto dunha investigación previa e, polo tanto, non aparecen en ningunha estatística” (IEEG, 2021). Para mostrar un exemplo claro diferenciador entre datos duros e a cifra negra, temos:

O 99,7% dos casos de violencia sexual sufridos por mulleres maiores de 18 anos de xullo a decembro de 2021 non foron denunciados. En 2020, a cifra negra foi do 98,6%. Entre xullo e decembro de 2021 foron liberadas a nivel nacional 5.872 carpetas de investigación polo delito de violación, mentres que a Enquisa Nacional de Seguridade Pública Urbana, ENSU, estima que 371.252 mulleres foron vítimas deste delito durante o mesmo período. Isto significa que no 97,3% dos casos de violación non houbo denuncia ou non se iniciou unha investigación. É importante subliñar que as dúas fontes de información actualmente dispoñibles no país retratan parcialmente a inseguridade e a violencia sexual que viven as mulleres. A partir do diagnóstico que aporta unha ou outra fonte, deséñanse políticas públicas radicalmente diferentes, e iso é un problema. A ENSU é representativa a nivel de cidade, pero non a nivel estatal. (México Evalúa, 2022).

Estes datos, sobre todo a cifra negra, representan os diversos problemas multifactoriais e multidimensionais que son imposibles de analizar de forma illada, tanto para tratar de precisar a causa do crime como para interpretar un mesmo feito delituoso cometido en distintos contextos. Fronte a esta realidade, a cifra negra é unha expresión que vai máis aló das incoherencias institucionais no tratamento de datos que deixan nesgos moi cuestionables, da creación de filtros que permitan desagregar a información de forma máis ampla e concreta ou, aínda en termos máis reais, da falta de credibilidade nas institucións de seguridade e xustiza.

Neste sentido, a cifra negra exponnos un marco de carencias institucionais que se configuran a partir de estruturas de poder superpostas e por intereses económicos e políticos constituídos para lexitimar discursos da democracia pero que, no fondo, ignoran e negan as necesidades sociais que derivan da procura da igualdade de condicións para ter unha vida digna.

A falta desta actuación institucional que garanta os dereitos humanos das persoas, unida a un sistema de corrupción operante y lexitimado polas mesmas institucións, permite que prevaleza a impunidade tanto vertical como horizontalmente.

Máis aló do incumprimento do obxecto para o que foron creados mediante o cumprimento das obrigas dos empregados públicos, a incapacidade do Estado para o cumprimento da súa función de control e regulación da sociedade para a súa propia existencia e transcendencia, xéranse mutacións dos delitos. (entendendo estes como o acto ou omisión que penaliza as leis penais!), facilitando novas expresións de violencia social.

Interpretar o fenómeno da violencia nun “formato macro” implica analizar o contexto rexional no que se xestan as relacións xeopolíticas e económicas para, ao examinar as condicións do propio país, situar os escenarios que facilitan o aumento das taxas de violencia. a delincuencia, a procreación e o fortalecemento do crime organizado e da delincuencia, as

1 Artigo 7, Código Penal Federal

condicións de inestabilidade social, os conflitos políticos internos, por mencionar algunhas condicións características onde o Estado xa non ten capacidade ou foi superado na constitución de monopolios económicos, coercitivos e culturais, en termos de Norbert Elías (Elías, 1998).

A incapacidade do Estado para resolver a tarefa segundo Elías (1998), analizouse dende a teoría política, e preséntanse dous escenarios interpretados: o Estado fallido e o Estado capturado.

Dise que un Estado foi capturado cando «(...) a actuación de individuos, grupos ou empresas, no sector público e privado, que inflúen na formación de leis, regulamentos, decretos e demais políticas governamentais, por conta propia. beneficiarse como consecuencia de disposicións ilegais e pouco transparentes de beneficios privados concedidos aos funcionarios públicos» (Hincapié, 2014).

Mentres, un Estado é fallido cando ten “(...) dificultades estatais para o cumprimento das súas funcións básicas, maioritariamente relacionadas co desenvolvemento económico, con fenómenos de violencia e coa democracia” (Hincapié, 2014).

Entón, que temos en México? En México temos un novo prefixo que comezou a redefinir as relacións do Estado co sector privado e a facilitar as condicións para a súa existencia dende o sector público: narco. Iso si, o prefixo “narco” colleu forza dende 2006 coa famosa loita contra o narcotráfico iniciada por Felipe Calderón. E despois de máis de 15 anos, non hai políticas criminais precisas, nin estratexias de seguridade, nin políticas públicas, nin programas governamentais para combatelo de forma eficaz, máis ben, ao contrario de tal loita, o problema vai *in crescendo*.

Unha proba fiel do fracaso e da connivencia foi o procesamento nos Estados Unidos de Genaro García Luna, que foi declarado culpable de conspiración de narcotráfico na Audiencia Federal do Distrito Leste de Nova York. García Luna foi secretario de Seguridade Pública do expresidente Felipe Calderón.

Porén, o terrible aumento das formas de violencia vinculadas ao narcotráfico como as desaparicións, secuestros, extorsións, violacións, feminicidios, trata de persoas, pornografía, por citar as máis coñecidas e comúns, está a dar lugar a un fenómeno aínda máis preocupante: a *narcocultura* que penetra sen interrupcións e ao amparo de recursos públicos e privados no cine, na música, na literatura, no xogo, na arte, a través de elementos simbólicos particulares que permiten a súa rápida apropiación.

Por outra banda, fálase do *narcogoberno* como unha referencia á participación implícita directa ou indirecta, así como ás facilidades que ofrece o Estado para que os grupos criminais poidan actuar con pleno coñecemento das autoridades e operar sen consecuencias legais, coma se estiveran protexidos.

Con esta “amalgama” entre *narcocultura* e *narcogoberno* entrelázase unha estada estrutural e simbólica para capturar tanto as institucións como o imaxinario, penetrando a través de discursos de poder, autoridade e medo que poden impactar en contextos disímiles pero con denominadores comúns, apoiados nas linguas. e discursos que, nun país onde a pobreza e a marxinação van en aumento progresivamente, convértense en caldo de cultivo para que a violencia teña múltiples expresións.

Realmente, *narco* de orixe ou relacionado coas drogas. Procede da palabra grega *nárke* que significa “soño, letargo”, pero o uso moderno do prefixo asociado ao narcotráfico comezou

cun aspecto culpable e despectivo (Prieto Osorno, 2006); non obstante, segundo se explicou, o concepto foi redefinido en termos culturais, artísticos, políticos e identitarios.

“A linguaxe muta coas flutuacións dos tempos e os políticos, cos seus intereses persoais, partidarios ou nacionalistas, veñen xogando un papel nada desprezable na acuñación de novos termos e conceptos que pasan rapidamente á fala común” (Prieto Osorno, 2007).

O nacemento do uso do prefixo en termos políticos comezou nos anos 70 e 80 cando o secretario de Estado dos Estados Unidos puxo “narco” antes de falar dos problemas sociais en América Latina relacionados co narcotráfico (Prieto Osorno, 2007).

De feito, os medios mexicanos promoveron o uso indiscriminado do prefixo *narco* ata o punto de converterse nunha moda (Prieto Osorno, 2007).

Como propón o xornalista Diego Petersen (2011), un primeiro paso para erradicar ou contrarrestar o avance dos delitos e problemas relacionados co narcotráfico sería eliminar dos delitos o prefixo narco e tratar todos os casos como delitos e combater a inseguridade. Este contexto permítelles operar como un medio e un fin suscitando a falta de goberno e xustificándoa como resposta á falta de igualdade de condicións sociais e económicas, vulneradas ou ausentes.

Segundo o Consello Nacional de Avaliación da Política de Desenvolvemento Social (CO-NEVAL), no recadro inmediato presentamos aquelas carencias sociais que foron en aumento. Se consideramos a fenda educativa, o acceso aos servizos de saúde e o acceso a alimentos nutritivos e de calidade como dereitos mínimos esenciais para que unha persoa poida vivir en condicións persoais e sociais dignas, estes datos móstranos como as posibilidades dunha vida digna en México parece cada vez máis difícil de conseguir. Correlacionados con tales datos, as taxas de homicidio tamén teñen un aumento notorio, como indica o recadro do medio:

Táboa 1 Porcentaxe de poboación en México con carencias

Carencias sociais	2016	2018	2020
Atraso educativo	18.5%	19.0%	19.2%
Acceso a servizos de saúde	15.6%	16.2%	28.2%
Acceso á alimentación nutritiva e de calidade	21.9%	22.2%	22.5%

Fonte: Coneval, 2020

Cómpre sinalar como contexto que en 2021 rexistráronse en México un total de 43.964 homicidios, 699 vítimas de homicidio máis que a cifra de mortos rexistrada un ano antes. O número de homicidios intencionados e homicidios involuntarios creceu entre 2015 e 2018, antes de estancarse nunhas 44.000 vítimas ao ano (Statista, 2023):

Táboa 2: Total de homicidios en México

Nacional	2016	2018	2020
Homicidios	35,324	44,489	43,265

Fonte: Sistema Nacional de Seguridad Pública²

² SNSP, Gobierno Federal, México: 2015 - 2021; Inclúe homicidio doloso e homicidio involuntario.

A relación entre as privacións sociais e a violencia directa encaixa co enfoque de Johan Galtung (2016) ao presentar graficamente o correlato entre violencia estrutural, violencia directa e violencia simbólica. Este baséase na ausencia de actuacións precisas por parte das institucións encargadas da contratación e da administración de xustiza, así como daquelas que teñan como obxectivos a elaboración de políticas públicas e programas de goberno de atención, prevención e erradicación da violencia; así como as de condicións psico-socioculturais que se crean no imaxinario colectivo e reforzan o discurso de odio, a discriminación, a exclusión e o sexismo.

Para Galtung (2016) é a violencia simbólica e cultural, a que produce o estrutural e directo. Tal concatenación desenvólvese de xeito inestable en distintos puntos da estrutura, pero de forma sistemática e case naturalizada, o que fai que as desigualdades sexan case imperceptibles. Se son recoñecidos pola comunidade débese á súa afectación directa: discriminación, marxinalidade e exclusión, tal e como se recolle na seguinte táboa.

Táboa 3: Evolución da pobreza

	Pobreza			Pobreza moderada			Pobreza extrema		
	2016	2018	2020	2016	2018	2020	2016	2018	2020
Jalisco	30.5%	27.8%	31.4%	29%	25.5%	28.4%	1.5%	2.3%	3.0%
Nacional	43.2%	41.9%	43.9%	36%	34.9%	35.4%	7.2%	7.0%	8.5%

Fonte: Coneval, 2020

A desigualdade produce indiscutiblemente violencia, xa que é o punto de partida para a ruptura e a disociación do tecido social. A racionalización da violencia está dentro da construción do cultural, impregnada dalgún xeito, polo intercambio político de relacións entre actores diversos en condicións asimétricas de poder, de xeito que as necesidades máis evidentes e apremiantes son trocadas por marcos normativos que, máis ben, funcionan. como paliativos sociais e se incrustan na sociedade como esperanzas reparadoras do discurso “politicamente correcto” dos dereitos humanos. En termos de Schumpetter, redúcese a un “mecanismo de competencia elitista”, se pensamos nesta desigualdade na toma de decisións baseada na participación social e política (Aguilar, 2015).

O Estado mexicano foi superado na súa capacidade de obrar, e non pode nin sequera crear condicións de igualdade para que todos os que vivimos en México teñamos acceso a bens e servizos, para satisfacer as necesidades mínimas que nos permitan garantir unha vida digna.

O Goberno Federal encargouse de “atender” os problemas da violencia con solucións superficiais, pero visiblemente notorias para toda a sociedade mexicana: a militarización do país co pretexto do coidado da cidadanía, o reparto dos recursos económicos aos máis colectivos vulnerables como adultos maiores e nenos, programas sectorizados limitados a intereses presentes e futuros e proxectos políticos. Porén, máis alá de ter discursos e proxectos populistas, hai unha negación total pública e aberta sobre a situación de violencia insostible na que nos atopamos; A devandita negación favorece o aumento de diversos tipos de violencia, o que nos deixa nunha situación de vulnerabilidade ante a posibilidade de ser posibles vítimas de delitos e constantes violacións dos nosos dereitos humanos.

No ámbito dos dereitos humanos, especializámonos en contar cun amplo sistema normativo que tenta harmonizar cos marcos xurídicos internacionais; pero non serve de nada, porque o erro non está na norma, senón no seu cumprimento ante un sistema corrupto, impune e violento que ataca constantemente máis alá da violencia física ata chegar á violencia psicolóxica, imposta polo recoñecemento da violencia, garantindo co medo a mellor ferramenta de control por parte do Estado e do crime organizado.

Queda por mirar máis detidamente para ter unha visión máis ampla e abordar de xeito integral estas violencias esmagadoras e evidentes que desprestixian calquera discurso do Estado de dereito constitucional, convencional, social, democrático, porque o Estado foi superado. Correspóndese, urxente e necesaria, á participación cidadá como única saída aos problemas de desestabilización e desorganización social que nos preocupan.

Como o título do libro de Ciorán, atopámonos *nos cumios da desesperación* por coñecer-nos ante o abismo da incerteza, mirándoo con ollos sobresaltados por medo ao presente, sen un proxecto de Estado claro que garanta os nosos dereitos humanos que están en crise polo propio Estado. Ao mesmo tempo, vivimos como a traxedia de Sísifo: facemos rodar a pedra do discurso da democracia e dos dereitos humanos; e normativa e discursivamente elevámoslos, pero a realidade fainos insostibles e deixámoslos caer entre a angustia e o esgotamento de non poder frear a violencia ineludible que nos ve como posibles vítimas.

Finalmente, e para que nos quede clara a nosa traxedia, como afirma Romain Le Cour (2021) “As relacións entre crime e autoridade pública non seguen un xogo de suma cero: a ganancia dun actor non implica a derrota absoluta do outra”.

***Alejandra Guadalupe Galera Vidal.** Profesora adscrita ao Centro Universitario do Norte da Universidade de Guadalajara. avogado xudicial; consultor e formador en dereitos humanos; deseñadora de políticas públicas en materia de violencia e xénero a nivel nacional e internacional; asesor de diversas organizacións sociais e políticas en materia legislativa e dereitos humanos; certificador nacional ante o Consello Nacional de Normalización e Certificación de Competencias Laborais (CONOCER).
Correo electrónico: galera@cunorte.udg.mx*

***Teresa Prieto Quezada.** Profesora-investigadora do Centro Universitario de Ciencias Económico-Administrativas da Universidade de Guadalajara. Doutora en Educación, Máster en Ciencias da Investigación Educativa e Socióloga pola Universidade de Guadalajara. Membro do Sistema Nacional de Investigadores (SNI) Nivel III e membro da Academia Mexicana de Ciencias en recoñecemento á traxectoria académica.
Correos electrónicos: materesaprieto@yahoo.com.mx; materesaprieto@cucea.udg.mx*

Referencias

- AGUILAR, Carlos (2015). Intercambio político. Una forma de indagar las relaciones de poder entre sociedad y gobierno. México. Universidad Autónoma Metropolitana. Unidad Lerma
- ARENDRT, Hannah (2005). Sobre la violencia. España: Alianza.
- ELÍAS, Norbet (1998). El proceso de la civilización. México: Fondo de Cultura Económica.
- ESCOBAR, Gispy (2012). «El uso de la teoría de la desorganización social para comprender la distribución de homicidios en Bogotá, Colombia». *Revista INVI*, 21-85. Obtido de: <https://www.redalyc.org/pdf/258/25823174002.pdf>
- EXPANSIÓN (9 de setembro de 2022). «Tasa de delitos en México sube en 2021; 93% no se denunció». *Expansión*. Obtido de: <https://politica.expansion.mx/mexico/2022/09/09/envipe-2022-tasa-de-delitos-mexico#:~:text=Cifra%20negra,inici%C3%B3%20una%20carpe-ta%20de%20investigaci%C3%B3n>
- EXPANSIÓN (2023). «México-Índice de Paz Global. México». *Expansión*. Obtido de: <https://datosmacro.expansion.com/demografia/indice-paz-global/mexico>
- FORBES (3 de xaneiro de 2020). «México, entre los 20 peores países para ser mujer». *Forbes*. Obtido de: <https://www.forbes.com.mx/mexico-entre-los-20-peores-paises-para-ser-mujer/>
- FORBES. (31 de xaneiro de 2023). «México, país más corrupto de la OCDE y de los peores del G20: Índice de Percepción de la Corrupción 2022». *Forbes*. Obtido de: <https://www.forbes.com.mx/mexico-retrocede-dos-puestos-en-el-indice-de-percepcion-de-la-corrupcion-2022/>
- GALTUNG, Johan (2016). La violencia cultural, estructural y directa. Cuadernos de estrategia, n.º 183, 2016 (Ejemplar dedicado a: Política y violencia: comprensión teórica y desarrollo en la acción colectiva), p. 147-168.
- HINCAPIÉ, Sandra (2014). «Estados débiles o conceptos fallidos. Por una definición teórica del orden estatal». *Espiral* vol. 21 n.º 61.
- INSTITUTO DE INFORMACIÓN ESTADÍSTICA Y GEOGRÁFICA (2021). «Cifra negra del delito». Obtido de: https://ieig.gob.mx/ns/?page_id=25219
- LE COUR, Romain (2021). «Los socios turbulentos del Estado». *ISTOR Revista de historia internacional*, 49-74.
- MÉXICO EVALÚA (8 de marzo de 2022). «Crece la cifra negra de la violencia sexual: en 2021, el 99.7% de los casos no se denunciaron». *México Evalúa*. Obtido de: <https://www.mexicoevalua.org/crece-la-cifra-negra-de-la-violencia-sexual-en-2021-el-99-7-de-los-casos-no-se-denunciaron/>
- MIER, Raymundo (2007). «Notas sobre la violencia: las figuras y el pensamiento de la discordia». En *Subversión de la violencia* (pág. 132). México: Universidad Nacional Autónoma de México.
- PRIETO OSORNO, Alexander (2006). «Las aventuras del prefijo narco- (I)». *Rinconete*. Obtido de: https://cvc.cervantes.es/el_rinconete/antiores/diciembre_06/28122006_02.htm
- PRIETO OSORNO, Alexander (2007). «Las aventuras del prefijo narco- (VII)». *Rinconete*. Obtido de: https://cvc.cervantes.es/el_rinconete/antiores/junio_07/18062007_01.htm
- RODRÍGUEZ, Daniel (2017). «Historia de la desaparición en México: perfiles, modus y motivaciones». *Derecho y Ciencias Sociales*, 247-271.
- STATISTA (13 de marzo de 2023). Obtido de: <https://es.statista.com/estadisticas/1337034/mexico-numero-de-homicidios/>